

הצד השני של הפקולטה

עורך נכבד,

בדבר העורך אשר פורסם בחוברת הקודמת, לא בא ברוד אברהמי לברך את הפקולטה על הישגיה אלא לבקר אותה על מחדליה, ולכן גם, כפי שכתב בפירוש, לא טרח לתת תמונה מלאה ומאוזנת של הפקולטה. ומתוך שרצה להדגיש את הביקורת, בכוונה טובה שהיא תועז ותעורר למעשים, חטא לדיוק ולדעתי גם החטיא את המטרה.

בעיקר הוא טוען בתרעומת כי התלמידים בפקולטה חייבים ללמוד נושאים כלליים, כמו מבוא לכלכלה או מבוא לפסיכולוגיה, ואלה באים במקומם ועל חשבונם של נושאים משפטיים חשובים, כמו דיני ביטוח לאומי או דיני מכרזים. תשובות אחדות יש לטענה זאת. ראשית, עדיין יש בחברה המתקדמת מקום וצורך בהשכלה כללית. ההתמחות היחידה, הגוזלת כל שעה מומנו של איש המקצוע, הרי היא רעה חולה של החברה, וכיוון שהיא מורידה את איכות החיים ראוי לשים לה סייג. המשפטן במיוחד זקוק להשכלה כללית מעבר למידה הזעומה הנרכשת בבית הספר התיכון, לטובתו ולטובת החברה בה הוא פועל ובה הוא עשוי לעיתים קרובות למלא תפקיד של יועץ, מנהל או מנהיג חברתי. אם הפקולטה למשפטים מוסיפה מעט להשכלה הכללית, לפני שהתלמיד הופך לבעל מקצוע טרוד ששוב אין זמנו ודעתו פנויים ללימודים, הרי זו ברכה, ואפילו אם היא פוגעת מעט בהתמחות המקצועית. משום כך אין בזה פסול שתלמיד למשפטים יכול ללמוד, לדוגמא, גם תולדות הרעיון המדיני או מבוא לתורת ההגיון, ואפשר אפילו לראות חסרון בכך שהפקולטה למשפטים אינה רואה אפשרות להקדיש יותר זמן לשכלול ההבעה בעברית, לשיפור הידיעה של אנגלית ולהשכלה כללית.

שנית, תלמיד משפטים שאינו מגלה שום ענין בהשכלה כללית כשהיא לעצמה, אין כופים אותה עליו, והוא יכול לבחור לו בין הנושאים הכלליים שיעורים שיש בהם תועלת למלאכתו של משפטן, כמו מבוא לכלכלה, מבוא למינהל עסקים או חשבונאות למשפטנים. המשפטן הרי הוא אחד ממדעי החברה, והמשפטן בא במגע מתמיד עם אנשי עסקים, רואי-חשבון, עובדי ציבור ואחרים. צריך שיבין את שפתם, יוכל לשתף עמם פעולה ולהביא טענותיהם ושיקוליהם בפני בית המשפט. הניתוק בין המשפט לבין יתר הענפים של מדעי החברה, כאילו תורת המשפט היא חי הנושא את עצמו, הינו אסון למקצוע ולחברה. לדעתי זהו אחד הפגמים החמורים של הפקולטה למשפטים שאין היא משלבת במידה מספקת את לימוד המשפט עם ענפים אחרים של מדעי החברה ובוגריה יוצאים ממנה בלי שיהיו בידיהם הכלים הדרושים לעיסוקים המגוונים אליהם הם נקלעים. אין זה חסרון גדול אם הבוגר לא למד דיני ביטוח לאומי או דיני מכרזים, שהרי אם למד כהלכה את מקצועות היסוד המשפטיים יוכל להתמצא בעצמו גם בנושאים

אלה. אך אם לא למד באוניברסיטה את יסודות הכלכלה, הפסיכולוגיה, הלוגיקה או החשבונאות, יש לחשוש ששוב לא ימצא את ההזדמנות ללמוד זאת. ולבסוף, גם אם אשקוף על הבעיה בעיניים אחרות ואנח כי אין תועלת מספקת בלימוד נושאים שאינם משפטיים, לא אוכל לייחס משקל רב לביקורת אשר ברוך אברהמי השמיע בענין זה. הלא בסך הכל נדרש כל תלמיד הפקולטה למשפטים לבחור, מתוך רשימה הכוללת כחמשה-עשר נושאים כלליים, רק שני נושאים כאלה, וזאת במסגרת המקיפה קרוב לארבעים שיעורים וסמינריונים שהוא לומד במשך ארבע שנים בפקולטה. בשיטת חישוב אחרת ניתן לומר כך: התלמיד חייב להקדיש לנושאים כלליים רק ארבע שעות שבועיות מתוך כשמונים שעות שבועיות שהוא מקבל בפקולטה, כלומר, כחמישה אחוזים מכלל שעות ההוראה. ואפילו נצרף לנושאים הכלליים גם כמה נושאים משפטיים שאינם כל כך תכליתיים למלאכתו של עורך הדין, כמו משפט רומי או משפט בינלאומי פומבי, עדיין לא יהיה בכך כדי לשנות את התמונה במידה גדולה. נראה, אם כך, שברוך אברהמי נתפס פה לנושא שולי: אם תחליט הפקולטה לבטל לחלוטין את ההוראה של נושאים כלליים, וכל תלמיד יעשיר את הכשרתו בשניים או שלושה נושאים משפטיים, נוסף לעשרות הנושאים שהוא לומד ממילא, האם בכך יושג שיפור ממשי בהוראת המשפט? והאם נכון לומר, כפי שאמר, כי מעשה בלתי אחראי הוא מצד הפקולטה כלפי הציבור שמקצועות כלליים ידחקו מקומם של מקצועות משפטיים? עם זאת, אין לבטל את ביקורתו של ברוך אברהמי. הביקורת מצביעה על כך שתלמידי משפטים, ואפילו המצטיינים שבהם, נוטים לראות את הנושאים שאינם משפט טהור בבחינת נטל מיותר. ואני נכון להגית שאין זה כך רק בשל קוצר ראות ומיעוט הבנה מצד התלמידים, אלא גם משום שהפקולטה אינה משכילה להעביר נושאים אלה בצורה שתהיה גם מעניינת וגם מועילה למי שבחר בלימוד המשפט. נראה כי התלמיד הרגיל בפקולטה הינו תכליתי מאוד, ההשכלה הכללית אינה קוסמת לו, והטפה בלבד לא תשנה את המצב. כיום הוא לומד את הנושאים הכלליים כמי שכפאו שד, ואני מסופק מאוד אם, בצורת לימוד כזאת, אין זו ברכה לבטלה. אולם הוא עשוי לשנות את הגישה השלילית שלו לנושאים אלה אם יתברר לו הקשר בינם לבין נושאי המשפט. קשר זה, אף שהוא קיים בדרך כלל, אינו בא לידי ביטוי ברור בשיעורים המועברים על-ידי מורים המושאלים מהוגים אחרים, שהרי הם מעבירים את השיעור, לדוגמא, כמבוא לכלכלה ולא כמבוא לכלכלה למשפטנים. לדעתי צריכה הפקולטה למשפטים לשאוף לכך שמבוא לכלכלה או מבוא לפסיכולוגיה או נושאים כלליים אחרים יותאמו במיוחד לתלמידי משפטים, מבחינת הסוגיות הנדונות והדוגמאות המובאות, ואם אפשר שינתנו על-ידי מורים שיש להם השכלה משפטית. בדרך זאת ניתן לעשות את הנושאים הכלליים, בלשון האופנה הרווחת, לנושאים רלבנטיים.

תחושת הרלבנטיות חשובה לא פחות, לדעתי, בהוראת הנושאים המשפטיים המוטלים כחובה על התלמיד. ראוי ואפשר להדגיש את הזיקה בין ההלכה והמעשה, בלי לוותר על לימוד לעומק וניתוח עיוני של סוגיות חשובות. כך, לדוגמא, רצוי להרבות בהבאת דוגמאות קרובות מחיי היומיום ולא רק מקובץ פסקי-דין; לדון בבעיות ככוננה למצוא להן פתרון ולא להסתפק בביקורת פתרונות שנתקבלו על-ידי בית המשפט; לתרגל ניסוח מסמכים על רקע עקרונות שלובנו; לערוך משפטים מבויימים; וכיוצא בזה. כל אלה, כמובן, גוזלים זמן רב, והזמן מצוי במשורה. הכרח לכן לעשות שימוש יעיל יותר

בזמן המוקצב להוראה. כיום מוקדש חלק ניכר מזמן ההוראה להקניית המידע היסודי, הנדרש כבסיס לדיון משפטי, בלי שנותר די זמן לדיון עצמו. כאן אפשר לחסוך זמן רב: לו היו בנמצא ספרי לימוד טובים בנושאי המשפט השונים ניתן היה לדרוש מן התלמיד לקרוא לפני כל שיעור פרק מתוך ספר, שיקנה את המידע הנדרש, ואת השיעור עצמו להקדיש במידת-מה לעדכון ובעיקר לדיון שיהיה מיועד להעמיק את ההבנה ולפתח את החשיבה המשפטית.

צריכה האמת להאמר, ששיטה זאת שולטת כבר כיום בחלק ניכר מן ההוראה בפקולטה. אין לך כמעט נושא מרכזי שאינו מתפצל בין שיעור לתרגיל, והתרגיל נערך בצורה של דיון בקבוצה קטנה, המונה מעשרים עד שלושים תלמידים. כך, כידוע, גם סמינריונים המתבססים על עבודה עצמית של התלמידים ודיון בהשתתפות המורה. ואפילו חלק מן השיעורים, חלק גדול והולך, ניתן על דרך של דיון המתבסס על קריאה מוקדמת של חומר מתוך חוברות או אוספי-מקורות שנערכו על-ידי המורים. הפקולטה מדגישה יותר ויותר את העבודה השוטפת, ההבנה והחשיבה המשפטית, על חשבון השינון שלפני הבחינה. הדבר בא לידי ביטוי בריבוי עבודות-בית, במתן חלק מן הציון על יסוד עבודות אלה ועל סמך ההשתתפות הפעילה של התלמיד בשיעורים ובתרגילים, בהחלטתה של מועצת הפקולטה בזכות הכנסת ספרי חוקים וקבצים של פסקי-דין לאולם הבחינה, וברשות הניתנת על-ידי מורים אחדים להעזר בבחינה גם בספרים אחרים וכן ברשימות ובתמציות מכל מין. עם זאת, עדיין יש מקום וצורך בשיפור: בהכשרת המורים, בטיפוח שיטות ההוראה, בתוספת זמן שיוקדש לתלמידים, ובהגדלת המשקל שהאוניברסיטה מייחסת למאמץ ולהצלחה של המורה כמורה.

אף מערכת השיעורים, אפשר להניח, ניתנת לשיפור. ברוך אברהמי נתן דעתו לענין זה ונתן ביטוי לדעתו: הוא מבקש שהפקולטה תוסיף למערכת השיעורים נושאים משפטיים שיש להם חשיבות מעשית, כגון דיני תעבורה, ערבות ומכרזים. אך גם בענין זה אין הביקורת שלו נראית לי חזקה. ודאי אין אפשרות ללמוד במשך ארבע שנים, ואף לא במשך חמש או שש שנים, את כל נושאי המשפט. ממילא צריך להתרכז ולהסתפק במבחר נושאים. הברירה ניתנת ללמד מספר נושאים גדול בצורה שטחית, או ללמד מספר קטן יותר של נושאים בצורה מעמיקה. אין לי ספק שצריך לבחור בחלופה השניה: על יסוד איתן של הנושאים הבסיסיים יוכל התלמיד בעצמו, כשיצטרך לכך, להוסיף ולהשלים נושאים שלא למד; ואילו בהעדר יסוד כזה, אפילו הנושאים שלמד יתישנו ואף ישתכחו במהרה. לכן, אם סדר היום של התלמיד מאפשר הוספה של שעות לימוד, הייתי מעדיף שיוקדשו אותן לקריאה מודרכת לפני ואחרי השיעור, סביב החומר שנדון בשיעור, ולא ללימוד נושאים שוליים חדשים.

כאן ראוי להזכיר את השיטה של הוראת משפטים בארה"ב, שבעיני רבים היא טובה ומתקדמת. שם אין תלמיד מתקבל לבית הספר למשפטים אלא לאחר שלמד ארבע שנים בקולג' וקיבל תואר בוגר במדעי הרוח, החברה או הטבע. אך לאחר מכן, במשך שלוש שנות לימוד בבית הספר למשפטים, אין הוא לומד יותר מארבעים שעות שבועיות (כמחצית השעות הנהוגות אצלנו) וחלק מהן מוקדש לנושאים משפטיים-למחצה, ותכליתיים-לרביע.

גם אצלנו, במקום להעמיס נושאים נוספים על מערכת השיעורים, ראוי לבדוק היטב אם אין זה ראוי ואפשרי להמעט את מספר שיעורי החובה, ואפילו את המספר הכולל

של נושאים שכל תלמיד חייב בהם. באופן עקרוני ניתן היה, לדוגמא, להעביר את דיני העבודה ממעמד של שיעור-חובה למעמד של שיעור-בחירה, על אף החשיבות המעשית הרבה של הנושא. אך לשם כך צורך הוא שיהיה ספר טוב בנושא זה, כדי שמשפטן אשר לא למד את הנושא יוכל לפנות אליו ולהסתייע בו בפתרון בעיה העומדת בפניו. אולם, כאמור, ספרים כאלה עדיין חסרים לנו, והדבר נותן אותותיו לא רק במתכונת השיעור אלא גם במערכת השיעורים.

בשיעורי הבחירה, כנגד זה, שאני: כאן אין כל נזק ואף יש תועלת ממשית בהגדלת ההיצע של שיעורים, מהם יוכל התלמיד לבחור, במסגרת המכסה של שיעורי-בחירה שהוא חייב בה, את אלה המעניינים אותו במיוחד. אמת נכון שנושאים אחדים, אשר ברונך אברהמי רואה אותם כחשובים, אינם נכללים ברשימה של שיעורי-בחירה, ויפה היה לו נכללו בה. אולם אין לדבר גבול, ומחמת ריבוי הנושאים אין אפשרות להציע אלא מבחר. הפקולטה מיחסת חשיבות לענין זה, ואף שהיא נתקלת כאן בקשיים שונים, היא משתדלת מאוד להעשיר את ההיצע של שיעורי-הבחירה. כבר כיום המבחר סביר. אציין רק שיעורים אחדים המצויים בתכנית הלימודים של שנה זאת (מתוך עשרים וחמשה שיעורי-בחירה משפטיים) ולא היו בה עד לפני שנים ספורות: דיני ביטוח (מסחרי), דת ומדינה, עיקרי פרשנות החוקים, בית המשפט הגבוה לצדק, ניסוח מסמכים, דיני הוצאה לפועל, פשיטת רגל ופירוק תאגידים, מבוא לדיני הסביבה, דיני בנקאות. בשנת הלימודים הבאה המבחר יהיה עוד יותר עשיר. אולם אין זה הישג גדול כל כך, כשם שהמצב הקיים אינו מדאיג כל כך, והדגש שברונך אברהמי שם על נושא זה, נראה מוגזם: מבחינת התלמיד אין זה משנה הרבה אם יבחר את ששת שיעורי הבחירה מתוך רשימה של עשרים וחמישה או של שלושים וחמישה שיעורים. אם כך ואם כך אין הוא טועם מן המבחר אלא על קצה המזלג, ואף ההתמחות בתחום מסויים בשארית ממנו והלאה.

כיוון שהגעתי ונגעתי בשאלת ההתמחות (קרי: ספציאליזציה, להבדיל מסטאג'), ובכוונת הגעתי אליה, ראוי להוסיף בה דברים אחדים. ההתמחות של התלמיד בתחום צר של המשפט אינה משימה שניתן לעמוד בה, ואין צורך לקבוע אותה כמטרה, במסגרת הלימודים לתואר הראשון. מקומה הנכון של ההתמחות הוא במסגרת הלימודים לתואר שני או במסגרת העבודה שמחוץ לפקולטה. אך אין להסיק מכך שהכרח הוא לצקת את כל תלמידי התואר הראשון בדפוס אחד, שכולם ילמדו כמעט אותם נושאים אצל אותם מורים, ויוכשרו באותו כיוון ולאותה תכלית. למעשה קיים גיוון רב בהרכב של התלמידים, בתכניות שלהם ולאחר מכן בעיסוקיהם. אבל כל זה נותר ללא ביטוי בתכנית ההוראה של הפקולטה. ברונך אברהמי קורא: הבו לנו פקולטה לעורכי דין! ואילו אני סבור כי זה בדיוק מה שמצוי תחת היד: יש לנו פקולטה לעורכי-דין. אך עובדה היא שחלק לא מבוטל מן התלמידים אינם מתכוונים מלכתחילה לעסוק בעריכת-דין; רבים מאלה המייעדים עצמם בתחילה לעריכת-דין נקלעים ומשתקעים לבסוף במקצועות אחרים, בעיקר במינהל ציבורי ובמינהל עסקים; ונוכח הרווייה הצפויה בשוק עורכי הדין אפשר לצפות כי השיעור היחסי של אלה אף יגדל וילך. ההכשרה הניתנת כיום בפקולטה מביאה גם להם תועלת, אולי אפילו תועלת רבה, אך בוודאי לא את התועלת המירבית. נראה לי כי על-ידי הערכות מתאימה תוכל הפקולטה למלא ביתר הצלחה

את תפקידה בהכשרתם של תלמידים כאלה. הדבר יכול להעשות בדרכים אחדות, ואני מבקש לשרטט כאן בקווים גסים אחת מהן, כראוייה לבדיקה.

ניתן לחלק את ההוראה בפקולטה לשלושה מסלולים. הבסיס יהיה משותף לשלושתם: הוא יהיה מורכב מן הנושאים המשפטיים הבסיסיים, כעשרה עד חמשה עשר במספר, שמהם מסתעפים כל היתר, ואי אפשר למשפטן בלעדיהם. את אלה ניתן יהיה להורות לכל תלמידי הפקולטה במשותף בשתי השנים הראשונות. מראשית השנה השלישית, ואולי כבר מן השנה השנייה, יתפלגו התלמידים למסלולים. ראש וראשון שבהם יהיה מיועד לאלה המבקשים להכשיר עצמם כעורכי-דין, והוא יהיה בנוי במתכונת הנהוגה כיום, בשינויים קלים. השני יהיה מיועד לאלה המבקשים לפנות למינהל הציבורי, והשלישי — למינהל עסקים. ההפרדה בין המסלולים לא תהיה הרמטית. יהיו נושאים משפטיים שניתן יהיה ללמוד בשני מסלולים ואולי אפילו בשלושתם, כמו דיני מסים או דיני עבודה. אולם נוסף לכך יהיו בכל אחד משני המסלולים המיוחדים שיעורים שאינם ניתנים כיום בפקולטה, בין נושאים משפטיים ובין נושאים שאינם משפטיים, כדי להעמיק את ההכשרה בתחום המיוחד של כל מסלול כזה. לא כל השיעורים האלה צריכים להינתן במסגרת הפקולטה למשפטים, אלא אפשר ורצוי שחלק מהן יינתן לחל-מידי משפטים במסגרת פקולטה אחרת, כגון, החוג למדעי המדינה, או החוג לכלכלה או בית הספר למינהל עסקים. המפגש עם התלמידים של אותם תוגים, אף שבוודאי יהיה כרוך בקשיים, עשוי להוות הכנה מצויינת למפגש עם אותם תלמידים לאחר סיום הלימודים במקומות העבודה שלהם. תלמידי הפקולטה שילכו במסלול כזה עדיין יהיו משפטיים, ואני סבור שהדרך לעריכת-דין צריכה להיות פתוחה בפניהם, אולי לאחר השלמה כלשהי של לימודי המשפט, אך יהיו אלה משפטיים בעלי אוריינטציה מיוחדת שתסיע להם במילוי תפקידים שונים, בתחום המינהל הציבורי או מינהל העסקים, וניתן יהיה אף לציין זאת בתעודה על סיום לימודיהם.

עד כאן עסקתי בעניינים אשר ברוך אברהמי עסק בהם או נגע בהם: כולם עניינים המתייחסים למורים בפקולטה, לשיטות ההוראה הנקוטות עמם, ולמערכת השיעורים הנקבעת על ידם. אך זהו רק צד אחד של הפקולטה. יש גם צד שני, ממנו התעלם ברוך אברהמי לגמרי, והוא צד התלמידים. קיים, כמובן, קשר הדוק בין שני הצדדים: כשם שכל צד יכול להמריץ ולקדם, כך הוא יכול גם לעכב ולבלום, את הצד שכנגד. לכן, תמונה המציגה רק צד אחד, כאילו רק בידי המורים הדבר אם ישונו וישופרו פני הפקולטה, הינה תמונה מעוותת.

ללא ספק מצויים בפקולטה תלמידים המעוניינים ללמוד ברצינות וביסודיות ככל שהם מסוגלים, והם רוצים בכנות לקבל את ההכשרה הטובה ביותר שניתן להשיג, ויש ביניהם תלמידים מצטיינים שכל בית-ספר משוכח בעולם היה מתגאה בהם. אך אין הם מייצגים את התלמיד המצוי, ומשום כך אולי לא הם המציגים את התביעות או המשאלות של ציבור התלמידים, ובדרך כלל אף לא תמצא אותם במועצת התלמידים של הפקולטה. הם המיעוט הדומם.

הרבה תלמידים, יותר מדי תלמידים, אינם מתעניינים ביותר לא בתוכן ההוראה ולא ברמת ההוראה, אלא בתעודת הגמר, והם מעוניינים להקל עד כמה שאפשר את הדרך אליה. דווקא אלה משמיעים קולם ברמה. אחת התביעות המרכזיות שהוצגו על-ידי תלמידי הפקולטה בעת שביחתם אשתקד היתה ריכוז ההוראה (לפחות אותו חלק של

התוראה שהם רואים עצמם חייבים להשתתף בו) בשעות של אחר-הצהרים, כדי לאפשר לכל תלמיד שירצה בכך לעבוד במשרה מלאה. כלומר, בלשונו של אחד המורים, רצונם היה להפוך את הפקולטה למשפטים לבית-ספר ערב הידוע בציבור כאוניברסיטת יום. בנושא זה הושגה לבסוף פשרה צולעת, המתבססת על ניסוח מעורפל, ויש עמה איום מתמיד של התפוצצות. בנושא אחר הצליחה השביתה עוד יותר: הפקולטה הסכימה, תחת לחץ כבד, להקל מעט על התלמידים הנחשלים ביותר, אלה שצברו לפחות שמונה כשלונות בבחינות של שתי שנות הלימוד הראשונות וכן גם אלה שנכשלו בחמש בחינות או יותר במועד א' של בחינות סוף השנה, וכדי בזיון וקצף.

ברוך אברהמי מבקש שיתווספו שיעורי-בחירה משפטיים למערכת השיעורים. אולם העובדה המצערת היא שכבר כיום ההשתתפות בכמה משיעורי הבחירה המשפטיים הינה דלה עד כדי בושה, והפקולטה מהססת אם להוסיף שיעורי בחירה מסויימים בשנה הבאה מחשש שלא ימצאו תלמידים שיהיו מעוניינים בהם. האם זה כך משום שהנושאים אינם מעניינים או משום שהמורים אינם טובים? כל תלמיד יודע שאין זה כך. אלא ההסבר הוא שתלמידים רבים מאוד זורמים, כמו מים, לרמה הנמוכה ביותר. הם בוחרים להם סמינריונים או שיעורים ששמעם הולך לפניהם כמקומות מפלט לתלמידים שאינם רוצים להתייגע בלימודים או כאלה הניתנים בשעות נוחות של היום. ברוך אברהמי מציין עד כמה חשוב לתלמידים לעסוק בניסוח מסמכים משפטיים. נראה היה כי כמה עשרות תלמידים סברו כמוהו ולכן נרשמו לשיעורי-בחירה בניסוח מסמכים. אולם כאשר נתברר כי יהיה עליהם לבקר באופן קבוע בשיעורים ולהכין תרגילי ניסוח משיעור לשיעור, מיד פחת מספרם כדי מחצית. ונקל להבין כיצד משפיעה גישה כזאת מצד תלמידים על המורים הרוצים להעלות את רמת הלימודים.

ואולי כדאי להוסיף, בתשובה להצעתו של ברוך אברהמי בדבר עריכת ביקורים מודרכים בבתי-משפט, כי הצעתי לתלמידי לבקר בבית הדין לעבודה וההענות היתה אפסית; ובקשר להצעתו לערוך משפטים מבויימים, כי לא הצלחתי למצוא בין 350 תלמידים צוות של ארבעה תלמידים שיהיה מוכן ליטול על עצמו את ההכנה של משפט מבויים אחד; ובענין המתכונת המוצעת על ידו לשיעורים בפקולטה, שיהיו שיעורים המתבססים על קריאה בבית ודיון בכיתה, שאני נוהג בשיטה זאת, ואף-על-פי-כן קרוב למחצית התלמידים אינם באים כלל לשיעורים; ויכול הייתי להוסיף דוגמאות ולהסביר עד כמה גישה כזאת מצד תלמידים מכבידה על מימוש תכניות לרפורמה במתכונת ההוראה.

סיכומי של דבר, הפקולטה אינה מסוגלת להניק הרבה יותר מכפי שהתלמידים רוצים לינוק. וראוי לתת את הדעת גם לצד זה של הבעיה: מה לעשות שתלמידים רבים אינם צמאים?

בכבוד רב

פרופ' יצחק זמיר